

1 Lexikologie - slovní zásoba

18 Slovo

Slovo je základní lexikální jednotka. Pojmenování je základní funkcí slova. Je to přiřazování jazykového výrazu k pojmenovanému jevu.

18.1 Slovo z hlediska slovnědruhového

Každé slovo můžeme přiřadit k určitému slovnímu druhu. Pokud je slovo v kontextu, může patřit pouze jednomu slovnímu druhu.

- Slova plnovýznamová/autosémantická – substantiva, adjektiva, verba, adverbia
Jsou významově samostatná, ve větě plní funkci větných členů
- Nástavbové slovní druhy - pronomina, numeralia, interjekce
Mají jen zástupnou, ukazovací a odkazovací roli, většinou se počítají k autosémantickým.
- Slova neplnovýznamová/synsémantická – prepozice, konjunkce, partikule
Jsou významově závislá, plný význam získají až ve spojení s autosémantickými slovy, nejsou větnými členy.

Pozn.: Přejedem jsou sponová, modální a fázová slovesa, nepůvodní předložky atd.

Pozn.: Autosémantická slova ve slovní zásobě převažují, ale synsémantická slova jsou frekventovanější.

18.2 Vlastnosti slov

- **Kolokabilita** slov - spojovatelnost, slučitelnost s jinými slovy (např. slovo pes lze spojit s mnoha slovy –. Jít bez psa, uvařit psovi, koupit psa, bavit se o psovi, jít se psem atd.)

Pozn.: Rozsah spojitelnosti je různý, některá slova jsou monokolokabilní=jednospojitelná (mít pré, pozdě bycha honit...)

- **Kompaktibilita** slov - významová slučitelnost slov (např. slovo věrný lze spojit věrná manželka, věrná své zemi, ale významově nelze spojit se slovy např. Židle, koláč - věrná židle, věrný koláč atd.)
- **Valence** - schopnost slova vázat na sebe jiné slovo potřebné k jeho doplnění, většinou toto doplnění potřebují verba, prepozice, někdy substantiva a adjektiva (např. chválit...+4.pád –někoho/něco, zabývat se...+ 7.pád -něčím, kvůli... čemu)
- **Frekvence** slov - častost výskytu, nejčastější jsou slova neplnovýznamová, která slouží k vyjádření vztahů.

19 Slovní zásoba/lexikum

Je to souhrn všech slov a ustálených slovních spojení, které v jazyce existují. Počet není přesně zjištěný, ale náš nejrozsáhlejší slovník Příruční slovník jazyka českého (r.1935-57) obsahuje asi 250 000 heslových slov, ani on však není úplný.

19.1 Aktivní slovní zásoba

Do aktivní slovní zásoby patří slova, kterých člověk aktivně užívá při mluvení a psaní, průměr 5 000 – 10 000 (závisí na mentálních schopnostech, vzdělání, soc.zařazení apod.)

Pozn.: K dorozumění stačí přibližně 1 500 slov.

19.2 Pasivní sl.zásoba

Do pasivní slovní zásoby patří slova, jimž člověk rozumí, ale aktivně neužívá, u středoškoláka je to asi 40 000 slov

Pozn.: Takový je zhruba rozsah Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (vyd.Academia).

19.3 Jádro slovní zásoby

Obsahuje slova pojmenovávající nejdůležitější skutečnosti běžného života, jsou nepostradatelná pro komunikaci (např.chléb, voda, den, hlava, syn, pes, dům, sůl, země, pít, dát, brát, jeden),

- většinou mají praslovanský základ a jsou nejstabilnější,
- většinou jsou nemotivovaná,
- počet není velký, ale mají vysokou frekvenci výskytu.

19.4 Individuální slovní zásoba

Je to slovní zásoba jednotlivce, závisí na vzdělání, prostředí, povolání, četbě atd.

20 Vrstvy ve slovní zásobě

20.1 Slovní zásoba z hlediska spisovnosti

- Slova spisovná - neutrální, knižní, hovorová
- Slova nespisovná - obecněčeská, oblastní (regionalismy), nářeční (dialektismy), slangová (slangismy), profesní (profesionalismy), argotická (argotismy)

20.2 Slovní zásoba z hlediska dobového

- Archaismy- pojmenování, která ustupují novým slovům (př. anžto-protože, regiment-pluk)
- Historismy - pojmenování zaniklých historických skutečností (př. tolar, cech, dráb)
- Neologismy - slova, která dosud pevně nezakotvila, postupně příznak novosti ztrácejí

(zviditelnit, zohlednit, sjetina, v souč. hodně slova přejatá z aj)

- Slova módní - slova nadužívaná v určité době

20.3 Slovní zásoba z hlediska původu

- Domácí slova (topit)
- Přejatá slova (cizího původu), (flaška)
- Cizí slova (know how)

Pozn.: Kalkování je doslovný překlad slova z cizího jazyka do češtiny (angl. skyscraper – mrakodrap, něm. Augenblick – okamžik)

20.4 Slovní zásoba z hlediska frekvence/častosti výskytu

- Frekventovaná slova (vysoký stupeň, střední, nižší)
- Řídká slova (ojediněle se vyskytující)
- Okazionalismy (slova příležitostně utvořená a užitá)

20.5 Slovní zásoba z hlediska expresivity

- Slova citově neutrální
- Slova expresivní (citově příznaková, hodnotící) vedle pojmenovaného významu obsahuje také citový vztah mluvčího ke skutečnosti.

a) kladně zabarvená slova

familiární - v důvěrném styku blízkých osob (miláček, srdíčko)

hypokoristika - domácké obměny jmen (Luba, Ála, mamka, synátor)

dětská slova - (papat, hamat)

deminutiva/slova zdrobnělá - (kašička)

eufemismy - (odskočit si – ve smyslu vykonání tělesné potřeby)

b) záporně zabarvená slova

hanlivá slova/pejorativa (špicl, šmelinář)

slova zhrubělá, dysfemismy (tlama, žrát)

slova vulgární (kráva – o člověku)

augmentativa/slova zveličelá (psisko, babizna, kusanec), tato slova ale nemusí

ale vždy vyjadřovat záporný význam

Pozn.: Některá hlediska se překrývají, např. dobové a frekvenční (slova archaická jsou řídká).

21 Obohacování slovní zásoby

21.1 Tvoření nových slov

Tři základní slovotvorné způsoby jsou

odvozování /derivace/,

skládání /kompozice/,

zkracování /abreviace/

21.2 Významové změny slov

Slova mohou během času měnit svůj význam nebo se mohou obohacovat o významy nové, tj. stávat se polysémními.

Pozn.: Základem těchto změn jsou pojmenování nepřímá: metafora, metonymie, synekdocha.

21.3 Vznik ustálených slovních spojení

Některé kombinace slov se pevně ustalují a stávají se víceslovnými pojmenováními - souslovími.

O celistvosti těchto jednotek svědčí, že jejich členy nelze nahradit synonymy ani je rozvíjet (nelze např. v sousloví černé uhlí nahradit slovo černé slovem temné – temné uhlí, ani užít další rozvíjející členy – hodně černé uhlí).

Sousloví mají převážně charakter termínů, jejich význam je snadno odvoditelný od významů jednotlivých slov (šicí stroj), bývají většinou dvouslovná.

Jsou výhodná kvůli motivační průhlednosti a jednoduchosti tvoření, nevýhodou je délka a neschopnost tvořit odvozeniny.

Pozn.: Často pak u nich následně dochází k univerbizaci (autobusové nádraží - autobusák).

21.4 Přejímání slov z cizích jazyků

S politickou a sociální situací státu a jeho mezinárodní orientací souvisí přejímání slov z cizích jazyků. V současné době se přejímá zejména z angličtiny, dříve ve velké míře z ruštiny, předtím z němčiny.

22 Zpracování slovní zásoby ve slovnících

Tvorbou slovníků se zabývá lexikografie.

- Slovníky naučné/encyklopedické

mají poučit o předmětech a jevech (Ottův slovník naučný, 1888-1909, Encyklopedický slovník – Odeon/ED, 1993).

- Slovníky jazykové

- jednojazyčné – zpracovávají z více pohledů slovní zásobu jednoho jazyka,

- vícejazyčné/překládové - porovnávají ekvivalenty dvou/několika jazyků, upozorňují na specifika (Velký anglicko-český slovník – K.Hais-B.Hodek, 1991-93).

- Výkladové slovníky češtiny

Objasňují významy slov a další důležité informace, slovníkové odstavce se nazývají hesla, mohou zde být synonyma nebo slova složená a odvozená (hnízdování), současné slovníky se zaměřují na popis slovní zásoby patřící ke spisovné normě daného jazyka = normativní slovníky (např. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1994, 48 000 hesel), deskriptivní slovníky – snaží se zachytit slovní zásobu všech útvarů jazyka (např. Příruční slovník jazyka českého 250 000hesel, 1935-57), slovníky směřující k zaznamenání veškeré slovní zásoby se nazývají tezaury.

Pozn.: Pro češtinu nebyl tezaurus zatím vytvořen.

Speciální výkladové slovníky jsou zaměřené na určitou oblast, např. slovníky etymologické (původ a vývoj slov), slovníky dialektologické (sociální nebo teritoriální), slovníky terminologické, slovníky cizích slov (uvádějí přejatá slova),

Slovníky speciální nevýkladové, např. slovníky frazeologické, synonymické, frkvenční (podle četnosti užití slov, tvarů), slovníky retrogradní/inverzní (uspořádání podle sledu písmen ve slově od konce), slovníky vlastních názvů, slovníky ortografické (kodifikují pravopisnou normu -např. Pravidla českého pravopisu), slovníky ortoepické (kodifikují spisovnou výslovnost).

23 Slovní druhy

23.1 Kritéria pro třídění slov do slovních druhů

• **Sémantické** kritérium

Toto kritérium je nejvýznamnějším, slova se rozdělují do slovních druhů podle toho, co slovo vyjadřuje a zda jde o slova plnovýznamové (autosémantické), či neplnovýznamové (synsémantické)

Slovní druhy autosémantické

Substantiva - pojmenovávají samostatné jevy (př. žena)

Adjektiva – pojmenovávají statické (stálé) příznaky substantiv (př. pěkná žena)

Verba – pojmenovávají dynamické (proměnlivé) příznaky substantiv (př. žena sedí)

Adverbia - pojmenovávají okolnosti (příznaky příznaků -adjektiv a verb), např. časové, místní (př. velmi pěkná, sedí chvíli)

Slovní druhy návstavbové (také se počítají k plnovýznamovým)

Numeralia/číslovky - vyjadřují kvantitu

Pronomina/zájmena - zástupná slova

Interjekce/citoslovce - napodobují zvuky, označují psychickép rožitky

Neplnovýznamové/synsémantické slovní druhy

Nejsou samostatnými větnými členy, význam získávají pouze ve spojení s plnovýznamovými slovy

Prepozice/předložky - vyjadřují okolnostní významy (jen ve spojení se jmény)

Konjunkce/spojky - vyjadřují obecné vztahy mezi větnými členy a větami

Partikule/částice - vyjadřují modalitu – postoj komunikanta k obsahu vlastní výpovědi

• **Morfologické** kritérium

Hlavním ukazatelem je ohebnost, či neohebnost slov. Toto kritérium lze uplatnit jen u ohebných slov. Posuzujeme, zda se slova skloňují (substantiva, adjektiva, pronomina, numeralia), nebo časují (verba)

Pozn.: Čeština má 3 typy skloňování – jmenné (substantivní), složené(adjektivní), zájmenné.

Kombinací jmenného a složeného je smíšené skloňování (takto se skloňují adjektiva přivlastňovací).

Pozn.: Adjektiva se i stupňují (stejně tak adverbia).

Pozn.: Numera mají všechny typy skloňování.

Pozn.: Na základě skloňování řadíme substantiva a adjektiva slovesná ke jménům, protože je skloňujeme, nikoli časujeme (stání, chození, držení, chodící, stojící, držící).

Pozn.: Příčestí a přechodníky jsou na přechodu k adjektivům (př. Obchody byly otevřeny x Obchody byly stále otevřené. Dívky běžely smějíce se. x Smějící se dívky běžely).

• Syntaktické kritérium

Posuzuje využití slova ve větě - kterým větným členem slovo je - autosémantické slovní druhy jsou zpravidla větnými členy a vstupují do větných vztahů, neplnovýznamová, neohebná slova (prepozice, konjunkce, partikule) slouží k soudržnosti textu - nejsou větnými členy.

23.2 Hranice mezi slovními druhy

Slova někdy přecházejí od jednoho slovního druhu k jinému.

- Substantivizace adjektiv – z původního spojení adjektiva a substantiva se substantivum vytratí, adjektivum pak převezme jeho mluvnické kategorie a stane se substantivem (mladí lidé- adj. x ti mladí -subst.)
- Adverbializace – jde zejména o příslovecné spřežky a ustrnulé tvary pádů substantiv (číst v leže –vleže, uprostřed)
- Prepozicionalizace - ustrnulé tvary substantiv, event.verb se stávají předložkou (díky tvé píli, vzhledem ke špatným podmínkám)
- Interjekcionalizace, partikulizace – různé slovní druhy poklesají v citoslovce (interjekce) nebo částice (partikule) (Pane Bože(substantivum), dej nám sílu x Kde se tu pane bože(citoslovce) zase vzal?, Umím látku, když(příslovce) se učím x Když(částice) já to neumím!)
- Konjunkcionalizace – slovní spojení se stává spojkou (jestli+že= jestliže)
Pozn.: Slovnědruhovú homonymie – stejná slovní podoba patří různým druhům, dle platnosti ve větě(tři -číslovka, rozkaz od verba třít, hnát, je atd.).

Literatura:

VYKOUKALOVÁ, V. 2014. *FLS stručně (studijní texty k úvodu do češtiny, naukám o hláskách, lexikologii a slovtvorbě)*. Liberec: TUL. Vyd. 2. ISBN 978-80-7494-172-6.